

İSMAİL GÜLEÇ**

Sözü Güzelleştiren Sanatlardan Mukâbele Tanım ve Tasnifi Üzerine Birkaç Not*

Comparison (Muqabala) as Art Embellishing the
Speech A Few Notes on Its Definition and
Classification

Ö Z E T

“Birbirine zıt olmayan iki veya daha fazla ibareyi cümlede kullandıktan sonra, sırasına riayet ederek bunların mukâbillerini (zıtlarını) getirmek” şeklinde tanımlanan mukâbele üzerinde durulmayan, konu ile ilgili kaynaklarda bir paragraf ve birkaç örnekle geçirilen söz sanatlarındandır. Müstakil bir bedi sanat olmasına rağmen ilgili kitaplarda müstakil bir başlık altında ele alınmaz.

Bu çalışmada, mukâbelenin tanımı, tasnifi, tezât ile ilgili durumu, önerilen karşılıklı ilgili tartışmalar ele alınacak ve konu ile birtakım önerilerde bulunulacaktır. Mukâbelenin mahiyetinin daha açık anlaşılması için Türk edebiyatının önemli şairlerinin şiirlerinden örnekler vererek konu her yönüyle ortaya konulmaya çalışılacaktır.

ANAHTAR KELİMELER

Tezât, söz sanatları, mukâbele, mutabakat.

ABSTRACT

Comparison (Muqabala) is defined as after using two or more phrases without opposite to each other in the sentences, it is to bring their response (their opposite). Comparison (Muqabala) is one of the rhetorical arts that is not emphasized. It is one of the rhetoric arts that is glossed over with a paragraph and a few examples in the relevant sources. Although it is an independent rhetorical art, it is not discussed under headline in dictionaries and the related books.

In this study, after the definition of the muqabala is given, its classification, the situation related to the tezât, discussions about the names proposed to him will be discussed and suggestions will be made on the subject.

For a better understanding more clearly of what the comparison is, examples from the important poets of Turkish literature will be given and the subject will be tried to be revealed from all aspects.

KEYWORDS

Rhetoric, contrast, mukâbele, mutabakat.

* Makalenin Geliş Tarihi: 08.07.2021 / Kabul Tarihi: 09.11.2021.

** Prof. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (ismail.gulec@medeniyet.edu.tr), Orcid Id: 0000-0002-0174-148X.

Giriş

Klasik belâgat kitaplarında tanım ve mahiyeti hakkında muhtelif görüşlerin olduğu sanatlardan biri de mukâbeledir. Bu durum, Türkçe yazılan belâgat kitaplarında da devam etmiş, hatta kimilerinde mukâbelenin adı bile zikredilmemiştir.

Mukâbele, bedî' ilminde daha önce bilinmesine ve tanımlanmasına rağmen Sekkâkî'den (ö. 1229). itibaren mâna sanatları arasında yerini almış, bedîiyye nâzımları da mukâbele ile ilgili güzel örnekler ortaya koymuşlardır (Durmuş 2006: 101).

Bahseden kaynakların mukâbele bölümlerine göz atıldığında, tanım, mahiyet ve tezât ile ilişkisi üzerine yoğunlaşan tartışmalar olduğu görülür. Türkçe belâgat kitaplarında da zaman içinde tanımında ve mahiyetinde farklılıklar görülmekte ve farklar, verilen örnekler üzerinden takip edilebilmektedir.

Tanımı

Sözlükte “yüz yüze gelmek; iki şeyi birbiriyle karşılaştırmak” mânalarına gelen mukabele (مقابله) bedî' ilminde anlamı güzelleştiren söz sanatlarından olup tekâbü'l (تقابل) adıyla da anılır (Durmuş 2006: 101). Bir edebi terim olarak ise klasik belâgat kitaplarında “*Birbirine zıt olmayan iki veya daha fazla ibareyi cümlede kullandıktan sonra, sırasına riayet ederek bunların mukâbillerini (zıtlarını) getirmektir.*” şeklinde tanımlanmaktadır (Sekkâkî 1987, 660; Kazvîni 2003: 259; Teftâzânî 1317: 192).

Tanıma bakıldığında, birbirine mukâbil gelen en az ikişer kelimededen oluşan iki grup ibare olduğu, gruplar içindeki kelimeler arasında zıtlık aranmazken birbirinin mukâbili olan kelimelerden en azından birinde zıtlık arandığı anlaşılmaktadır.

Burada üzerinde tartışılan konu mukâbil kelimesine yüklenen anlamdan kaynaklanmaktadır. Kimileri mukâbili karşıt, zıt olarak düşünürken başta Sekkâkî olmak üzere kimi belâgat âlimleri de ‘karşılık’ olarak değerlendirip tenasüp oluşturan kelimelerin sıralanmasını da mukâbele olarak kabul eder. Zıtlık dışındaki bu münasebet ise daha çok baba-oğul, komutan-asker, hoca-talebe gibi aralarında nispet bulunan

kelimeleri kapsar. “Biz onları doğruluğu şiar edinmiş babalarımızdan devraldık. Öldüğümüzde onları çocuklarımıza devredeceğiz.” örneğinde olduğu gibi baba-oğul, devr almak-devr etmek kelimeleri arasında mukâbele olmaktadır (Albayrak 2010: 17-18).

Tanımdan da anlaşılacağı üzere mukâbele iki bölümden oluşur. Mukaddemât denilen ilk öncül, senâviyât denilen de ikinci öncüdür. Mukâbele, bu iki öncülün birbirlerine karşılık gelecek şekilde sıralanan kelimelerin zıtlığından veya tenasübünden oluşur. Kaynaklarda, öncüllerdeki kelimeler arasında zıtlık veya tenasüp olmasına dair herhangi bir tartışma veya anlaşmazlık görülmez. Tartışma iki öncül arasındaki karşıtlık ve tenasüpte çıkmaktadır. Mukâbeleği oluşturan ve en az iki kelimeden oluşan iki öncülde dört kelime bulunur ve bu dört kelimenin en azından ikisi arasında zıtlık olması gerekir. İki öncülü oluşturan kelimeler arasında tezât olmadığı takdirde ortaya çıkan ibare leffüneşr olmaktadır. Mukâbil kelimeler arasındaki tezât ve tenasüp olma durumu mukâbelenin tasnif şartını belirlemektedir.

Karşıtlar arasındaki uyum mukâbelenin en dikkat çekici özelliğidir. Eğer bu karşıtlık ilgisi olmasa sözün değeri azalır. Belâgat âlimi olan Kudâme (ö. 948). öncüller arasında birbirine tekâbül eden kelimelerin hepsi arasında tezât olmayan mukâbeleği nâkıs bulur ve mukâbelede birbirine karşılık gelen kelimeler arasında zıtlık olmamasını mukâbelenin fesadı olarak değerlendirir. Örnek olarak “Sen dünyanın süsü ve orduların yardımcısı” cümlesini verir ve bunun eksik olduğunu söyler (Albayrak 2010: 22-23). Diğer belâgat kitaplarında bu ve buna benzer örnekler bulunmaması, bize, bu şeklin mukâbele olarak kabul edilmediğini göstermektedir.

Kudâme, mukâbeleği kelimeler arasındaki ilişkiyi zıtlık olup olmamasına göre ikiye ayırır. Zıt olmayan kelimeler arasındaki uyumu da muvafık mukâbele olarak kabul eder (Albayrak 2010: 31). Ancak Kudâme’nin muvafık mukâbeleğe verdiği örnekler leffüneşr olmaktadır. Bir ibare, taşıdığı aynı özelliklerden dolayı iki farklı sanat olamayacağı için muvafık mukâbeleğe verilen örnekleri, leffüneşr olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Mukâbelenin en bedii, birbirine karşılık gelen kelimeler arasındaki tezâdın tam olanıdır. Bu tür mukâbeleler arasında ise daha üstün ve

değerli olanı, tezâdın kelimelerin lafzından değil, anlamlarından çıkarılanlarıdır. İlk bakışta fark edilmeyen ancak biraz düşündükten sonra görülen bu tezât okurda ayrı bir zevk uyandırır.

Örneğine pek sık rastlamadığımız öncüllerdeki kelimeler arasında da tezât olan mukâbele de estetik açıdan değerlidir.

Gittikçe geliyorum, geldikçe gidiyorum (Özdemir Asaf)

Yukarıdaki örnekte iki öncül vardır. İlk öncül “gittikçe geliyorum”, ikincisi “geldikçe gidiyorum”. Öncüllerin hem kendi içinde hem de aralarında tezât olması etkiyi daha da artırmakta, dolayısıyla şiiri güzelleştirmektedir.

Bir başka örneğini tespit edemediğimiz şu gazelde şair, her beyitte mukâbele ederek şiire ayrı bir güzellik katmaktadır (Alvan 2005: 143-144).

*Gelmedi dost gitmedi düşmen
Handemiz girye sözüümüz şiven*

*Azıcık aklı aldı verdi cünun
Mihnet-i dost rahât-ı düşmen*

*Gam-ı hecr ü neşât-ı vaslın ile
Şebimiz tîre rûzumuz rûşen*

*Rûz-ı vasl u şeb-i firâkında
Tîz gelir gam fereh gider erken*

*Düşmanın nehyi dostun Emrî
Maraz u sıhhat ü kabîh ü hasen (Emrî)*

Mukâbele için önerilen isimler

Yekta Saraç'ın (2004) edebi sanatlara karşılık bulma çabaları sonucu kavramların ne tür anlam kaybına uğradığını açıklarken eleştirdiği konulardan başlıcası, ihtiyaç olmadığı halde bir karşılık önerilmesi olduğunu söyler ve bunun mahzurları üzerinde durur. Ancak zaman içinde sanatçıların edebi sanatları kullanmalarındaki farklılık ve kimi edebi sanatların isimlerinin uzun olması ve günümüzde bir karşılığının

olmaması yeni isimlendirmelere de yol açmaktadır. Burada göz önünde bulundurulması gereken husus, Yekta Saraç'ın haklı bir şekilde ifade ettiği gibi hiçbir ihtiyaç olmadığı halde sadece karşılık bulmak ve sadeleştirmek için yeni terimler üretmeye çalışmaktır.

Edebi sanatlar üzerine bir kitabı olan Menderes Coşkun, çalışmasında elinden geldiğince edebi sanatlara karşılık bulma gayreti güder. Önerilen her kelime gibi bu yeni isimlendirmelerin bir kısmı tutar iken bir kısmı tutmayacaktır. Mukâbele de Coşkun'un karşılık önerdiği sanatlardandır.

İhtiyaç olup olmaması bir yana, Coşkun'un önerdiği "sıralı tezât" kanaatimizce mukâbeleyi tam olarak karşılamamaktadır. Mukâbelenin tezâtтан farkı, yukarıda da ayrıntılı bir şekilde izah edildiği gibi, sıralı olması değildir, karşılıklı olmasıdır. Dolayısıyla mukâbeleyle illa bir karşılık bulunacaksa ki gerek olmadığı kanaatindeyiz, bu isim "sıralı tezât" değil "karşılıklı tezât" olmalıdır.

Sayın Coşkun'un önerdiği sıralı tezât ibaresi, Sinan Paşa'nın şu sözlerinde yer alan tezâtları çağrıştırmaktadır:

Ey müdbirleri mukbil eden! Ey bî-zebânlara zebân veren! Ey gözsüzleri bînâ eden! Ey dilsizleri gûyâ eden! Ey tîre-dilleri rûşen eden! V'ey yanık gönülleri gülşen eden! Ey peşşeleri ankâ eden! Ey bendeleri mevlâ eden (Sinan Paşa)

Sekiz ibarede sekiz tezât olmaktadır. Tezâtlar, tensîku's-sıfâta benzer şekilde peş peşe sıralanmaktadır. Şu dizeler sıralı tezâda verilebilecek bir başka örnektir:

*Sen ciğercinin kedisi, ben sokak kedisi
Senin yiyeceğin kalaylı kapta
Benimki aslanın ağzında
Sen aşk rüyası görürsün, ben kemik (Orhan Veli)*

Tensîku's-sıfat örneğinden yola çıkarak bu durumu, düzenli tezât, sıralı tezât, yinelenen tezât isimlerinden biri ile ifade edebiliriz.

Mukâbele için önerilen bir diğer isim karşıtlamdır (Soysal 2005: 166). Önerenin neden bu ismi önerdiğine dair açıklama yapmaması neden tercih edildiğini anlamamızı güçleştirmektedir. Güncel sözlüklerde yer

almayan ve öneren tarafından üretilen kelimenin mukâbeleyi tam olarak karşıladığını söylemek güçtür. Kanaatimizce doğrusu, Yekta Saraç'ın ileri sürdüğü gerekçeler göz önünde bulundurularak, günlük dilde de kullandığımız mukâbeleyi kullanmaya devam etmektir.

Tasnifi

Mukâbele, öncüllerdeki kelimelerin zıtlıklarına, sıralanmasına ve sayısına göre üç farklı şekilde tasnif edilebilir.

a. Karşıt olup olmama durumuna göre

Her ne kadar verilen örnekler farklı olsa da biz, Kudâme'nin tanımını kullanarak mukâbeleyi, öncüller arasındaki zıtlık durumunu dikkate alarak şu şekilde tasnif edeceğiz:

1. Tam/Muvâfık mukâbele: Öncüllerdeki kelimelerin tamamının birbirine zıt olmasıdır.

Ne varluğa sevinirim, ne yokluğa yerinirim

Aşkın ile avunurum bana seni gerek seni (Yunus Emre)

Varlık-yokluk ile sevinmek-yerinmek arasındaki zıtlık tamdır.

Bu zıtlık hem lafzen hem manen olabileceği gibi sadece lafzen veya sadece manen de olabilir.

a. Hem lafzen hem manen karşıtlık: *Az gülsünler, çok ağlasınlar* (Tevbe 82). *Az-çok, gülmek-ağlamak* arasında hem lafzen hem manen zıtlık vardır.

Şimdi buradaydı gitti elden

Gitti ebede gelip ezelden (Abdülhak Hamid)

Gitmek-gelmek ve ebed-ezel kelimeler arasında lafız ve mana bakımından tam karşıtlık söz konusudur.

Mazlumu bağladı, zâlimi çözdü

Hırsıza bekçiyi tutturdı muhtar (Abdürrahim Karakoç)

Mazlum-zâlim, bağlamak-çözmek arasında da benzer durum söz konusudur.

b. Sadece manen karşıtlık:

Kafirlere karşı şedid, kendi aralarında merhametli (Fetih 29).

Kafir-mümin, şedid-merhametli. Kendi aralarında ibaresinden maksat müminler olduğu için buradaki zıtlık anlamdan anlaşılmaktadır. Şedid-merhametli arasında buna benzer bir durum vardır.

Mü'minlere karşı alçak gönüllü, kâfirlere karşı onurludurlar (Maide 54).

Mümin-kâfir arasında zıtlık açık iken alçakgönüllü (ezille) -onurlu (eizze) arasında ilk bakışta bir zıtlık görülmemektedir. Ancak tefsirine bakıldığında zıtlık fark edilmektedir. Alçak gönüllüğünün karşıtı zayıf göstermeyen onurluluk halidir.

Alçak gönüllü: Müminlere karşı alçak gönüllü yani şefkatli, merhametli ve naziktirler. Onlara karşı kuvvete başvurmazlar; zekâ, yetenek, etki, servet ve diğer güçlerini müminlerin aleyhine baskı aracı olarak kullanmazlar.

Onurlu: Kâfirlere karşı vakarlıdırlar, yani İslâm düşmanlarına karşı sert, dirençli ve tâvizsizdirler; maddî menfaatlere kapılmayacak kadar yüksek şahsiyete sahiptirler (Karaman vd. 2003: 2/295-297).

Çokta kederlenir, azda gülerim

Ustura ağzında düşünceler

Deliliktir belki.. Bırakın Kalsın (Abdürrahim Karakoç)

Çok ile az arasında manen ve lafzen zıtlık varken gülmenin lafzen zıttı ağlamaktır. Burada ise kederlenmek gelmekte, gülmenin neşelenmek anlamını taşıdığı düşünüldüğünde kederli-sevinçli anlamı ortaya çıkmakta ve bu durumda tezât manada gerçekleşmektedir. Bu tür mukâbelelerde îhâm-ı tezât da olur.

Benzer bir örnek de “*İnsanların ne hayırlısıyla arkadaşlık ettim ne de fâsık olanıyla*” ifadesinde geçen “hayırlı”nın tezâdının “fâsık” değil “şerîr” olduğu ileri sürülerek mukâbelenin kusurlu olduğu söylenmesidir (Durmuş 2006: 102). Ancak fâsık kimselerin yaptıklarının fık u fücür ehli olması ve insanlara zarar vermesi düşünüldüğünde, şerir ile benzer anlamları ihtiva ettiği görülür ve bu örneğin de tam bir mukâbele olarak kabul edilmesi gerekir.

Ya gezen bir ölü yahut gömülen bir diriyim

Mumyadır canlı da cansız da bu kabristanda (Faruk Nafiz Çamlıbel)

Bu beyitte mukâbele gezen-gömülen ve ölü-diri kelimeleri arasındadır. Gezen ile gömülen lafzen birbirinin zıttı olmayıp bu beyitte

gezen ile canlı olma hali kastedilmekte, dolayısıyla manen karşıtlık oluşmaktadır.

Dolayısı ile lafzen zıtlık olmayan kelimeler arasında da anlam bakımından bir karşıtlık söz konusu olduğunda mukâbele olmaktadır. Mukâbele aranırken sadece lafızlara bakılmamalı, anlamları da iyice düşünülmelidir.

- c. **Sadece lafzen karşıtlık:** Aşağıdaki örnekte karşıtlık bilsin-bilmez kelimelerinin lafzında vardır, manasında zıtlık yoktur ve “ne bilsin” bilmez anlamına gelmektedir. Tezât, lafzen iki kelime arasındadır.

Ağyar ne bilsin benim ahvâlimi Avnî

Râz-ı dil-i mahzûnumu ahhâb da bilmez (Yenişehirli Avnî)

2. **Eksik/nâkıs mukâbele:** Öncüller arasında birbirine mukabil gelen dört kelimedenden ikisinin arasında tezât varken diğer ikisinin arasında tenasüp ilişkisi olmasıdır.

Câhilin öfkesi sözünde, akıllının öfkesi ise işindedir (Bolelli 1993: 135).

Bu örnekte câhil ve âlim zıt iki kelime iken söz ve iş arasında zıtlık bulunmamaktadır. Dolayısıyla mukâbele eksiktir.

b. Sıralanmasına göre;

Mukâbele öncüllerdeki kelimelerin tertibi bakımından da ikiye ayrılır.

1. **Mürettep mukâbele:** Öncüllerdeki kelimelerin birbirini sıra ile karşılık gelmesi durumudur.

“Allah sizin için kolaylık ister, sizin için zorluk istemez.” (Bakara 185).

Mukâbele kolaylık-zorluk, ister-istemez kelimeler arasındadır ve zıt olan kelimelerin öncül içindeki sırası aynıdır.

“Geceyi kısaltıp gündüze katar, gündüzü kısaltıp geceye katarsın” (Al-i İmran 27).*

Gece de sizin için, gündüz de;

Gündüz gün ışığı, gece ay ışığı (Orhan Veli)

*Cemal Süreya’nın şu dizeleri bu ayetin manzum tercümesi gibidir:

Şimdi saat sekizdir başlar gecemiz.

Gündüzü kısalttılar, geceyi uzattılar.

Hayâlerinden gelir gam hâtıra, cânânenen gelmez

Sitem hep âşinâlardan gelür bigânelerden gelmez (Nâbî)

Yukarıdaki beytin ikinci mısraında aşinalardan gelir-bigânelerden gelmez gruplarında olduğu gibi zıtlık grubu oluşturan aşina-bigâne ve gelir-gelmez arasındadır ve kelimelerin sırası, bozulmadan sağlanmıştır.

2. Gayr-ı mürettep mukâbele: Öncüllerdeki kelimelerin sırayı takip etmeden oluşturdıkları mukâbeledir.

Ağyar vefâdan dem vurur yâr cefâdan

Âdemde vefâ olmaya vâr ola köpekde

(Rûhî-i Bağdadî)

Bu beytin ikinci mısraındaki mukâbelenin tertibi bozulmuştur ibare ve sıra takip edilmemiştir. İnsanda vefa yoktur/ vardır köpekte şeklinde gelmekte, zıtlık ilk grubun ilk kelimesi (âdem) ile ikinci grubun son kelimesi (köpek) ve ilk grubun ikinci kelimesi (vefâ yok) ile ikinci grubun ilk kelimesi (vefâ var) arasında olmaktadır. Dolayısıyla gayr-ı mürettep mukâbele olmaktadır.

Alemde ki kâmil çeke gam zevk ede câhil

Yirden göğe dek yuf bana ger demez isem yuf

(Rûhî-i Bağdadî)

Aynı şekilde bu beytin ilk mısraındaki kâmil-câhil ve gam-zevk kelimelerinin tertibi bozulmuştur. Dolayısıyla beyitteki mukâbele gayr-ı mürettep mukâbeledir. Tertib vezin gereği bozulmakta ancak bu bozulma günlük dilde anlaşıldığı gibi olumsuz olarak değerlendirilmemelidir.

Şu dizelerde ise tertip farklı şekilde bozulmuştur.

Dünyanın bu yüzünü ve öbür yüzünü

Geceyi ve gündüzü

(Erdem Beyazıt)

Grubu oluşturan kelimeler peş peşe gelmeyip önce grubun ilk kelimeleri (dünyanın bu yüzü/öbür yüzü), sonra ikinci kelimeleri (gece/gündüz) zikredilmiştir. Mukâbele ise dünyanın bu yüzü olan gece ve öbür yüzü olan gündüz arasında olmaktadır. İki dize arasında ise leffüneşr vardır (Dünyanın bu yüzü-gece/ öbür yüzü-gündüz)

c. Öncüllerdeki kelime sayısına göre

Mukâbelenin iki öncülden oluştuğunu ve bu öncüllerden her birinde en az iki kelime bulunduğu tanımda söylenmişti. Örneklere bakıldığında öncüllerdeki kelime sayısının altıya kadar çıktığı görülür. Yaygın olanı,

iki ve üç kelimededen oluşan iki öncül ile yapılmasıdır. Ancak grup sayısını altıya kadar çıkartanlar vardır. Özellikle Türk şiiri söz konusu olduğunda en sık görülen ikili gruplar halinde yapılan mukâbeledir. Üçlü gruplar ise ikili gruplara göre oldukça azdır. Türk şiirinde dört ve daha fazla grupta yapılan mukâbeleye henüz tesadüf edemedik.

Gittim vardı

Geldim yok

Yıllar geçiyor

Bir türlü soramıyorum (Özdemir Asaf)

Yukarıdaki dizelerde karşıtlık, gittim-geldim ve var-yok kelimeleri arasındadır. Mukâbele ikiden fazla kelime grubu arasında da olabilir. Üç kelime grubu ile yapılan mukâbeleye örnek olarak şu ayet verilmektedir.

Cennet, korunanlara yaklaştırılır. Cehennem de küfre sapsmış olanlara açıkça gösterilir.” (Şuara 90-91).

Bu âyet-i kerimede cennet-cehennem, korunan-azgın ve yaklaşmak-açıkça göstermek arasında mukâbele bulunmaktadır. Yaklaşmak müjdelemek, açıkça göstermek ile de korkutmak kastedildiği için zıtlık lafızda değil, manadadır.

Gâh çıkarım gökyüzüne seyrederim âlemi

Gâh inerim yeryüzüne seyreder âlem beni (Nesimî)

Bu örnekte de mukâbele üç grup ve altı kelime arasında olmaktadır. İlk kelime grubu çıkmak, gökyüzü ve seyretmek, ikinci grup ise inmek, yeryüzü ve seyredilmek kelimelerinden oluşmakta, birbirinin karşıtı olan çıkmak-inmek, gökyüzü-yeryüzü, seyretmek-seyredilmek kelimeleri üç grup halinde sıralanmaktadır.

Geldi ölümlü yalan gitti ölümsüz gerçek

Siz hayat süren leşler sizi kim diriltecek (Necip Fazıl Kısakürek)

Geldi-gitti, ölümlü-ölümsüz ve yalan-gerçek arasındaki zıtlıktan dolayı bu beyit, aynı zamanda tam mukâbele örneğidir.

Üçlü mukâbeleda bazen üçüncü kelime eksiltilmiş olduğu için mısradaki yer almayabilir:

Hayâlinden gelir gam hâtıra, cânânedan gelmez (Nâbî)

Burada ilk grup hayâlinden gelir gam'da üç kelime var iken ikinci grupta cânânedan gelmez olarak iki kelime vardır. Ancak bu grup da üç

kelimeden oluşmaktadır. Tam ifadesi *gâm cânânenen gelmez* şeklindedir ve *gam* hazfedilmiştir.

Biz az yenildik ama daha çok yenecekler (Yılmaz Odabaşı)

Şair bu mısraın ilk bölümünde biz, az ve yenilmeyi zikrettikten sonra anlam olarak bulunan gizli bir onlar, çok ve yenmek ile mukâbele etmektedir.

Bazen ise şairin tasarrufu ile dilde sapma ile iki kelimeyi tek kelime yazması ile üç grup olabilir.

Saatlerini çıkarmış yedi dala gerilmesinin şiiridir

Dirim kısa ölüm uzundur cehennette herhal abiler (Ece Ayhan)

Dirim-ölüm, kısa-uzun arasındaki karşıtlık açıkça belli iken cennet ve cehennem kelimelerinin birleştirilmesiyle üretilen cehennet kelimesini, cennet-cehennem olarak alabiliriz. Cehennete yüklenen anlama bağlı olarak şiirde cem, teşbih, istiare, mecaz gibi sanatlarla da izah edilebilir.

Şu ayette aralarında mukâbele bulunan kelime grubu sayısı dörttür:

Artık kim cömert davranır, günah işlemekten sakınırsa; bunların güzel karşılığına da inanırsa; biz ona iyilik yollarını kolaylaştırırız. Ama kim cimrilik eder, kendisiyle yetinirse; güzel karşılığı da yalan sayarsa; biz onu zora sokarız (Leyl 5-10).

Bu ayetlerde cömertlik-cimrilik, günahattan sakınmak-kendisiyle yetinmek, karşılığına inanmak-inanmamak ve kolaylaştırmak-zora sokmak arasında mukâbele vardır.

Şu beyitlerde mukâbele beş grup kelime arasındadır:

Tiz çıkarırlar fevka'l-ulâya

Bil İsâ gibi dünya koyanı

Tîz indirirler tahte's-serâya

Şol Kârun gibi dünya kovanı

Burada mukâbele; çıkmak-inmek, fevka-tahta, ulâ-serâ, İsâ-Kârun ve kovan-koyan kelimeleri arasındadır.

Şu beyitte ise altı kelime arasında mukâbele vardır:

“على رأس عبدٍ تاجٍ عزٍّ يزينه / وفي رجلٍ حرٍّ قيدٌ ذلٌّ يشينه”

Kölenin başında şeref tacı var, onu süsleyen

Hürün ayağında aşâğılık zinciri, onu alçaltan” (Durmuş 2006).

Burada köle-hür, baş-ayak, şeref-zillet, taç-zincir, süslemek-alçaltmak olarak beş tezât var iken altıncısı Türkçe tercüme edildiğinde kaybolan dizenin başındaki alâ ve fî harf-i cerleri arasındadır.

Aralarında hem şekil hem anlam bakımından fark olduğu için mukâbelenin tezâtтан ayrı bir sanat olarak değerlendirilmesinin daha doğru olacağı kanaatindeyiz. Bu kanaate ulaşmamızda, birçok edebi sanatın, birbirlerinden küçük farklarla ayrılmış olmasının da etkisi vardır.*

Mukâbele tezâdın bir türü müdür?

Mukâbele, klasik belagat kitaplarında, genellikle, aralarında Kazvinî'nin (ö. 1338) de olduğu belagat âlimleri tarafından tezât veya tıbakın altında bir başlık olarak değerlendirilmiş, sayıları az da olsa Askerî (ö. 1009'dan sonra) gibi kimi belagat âlimleri tarafından da müstakil bir sanat olarak kabul edilip ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. Aynı olmadığını düşünen âlimler, öyle düşünmelerinin nedeni olarak bir ibarede tezâdın olması için sadece iki zıt kelime aranırken, mukâbelenin zıt olmayan kelimeler arasında da olabileceğini söylerler ve zıtlar arasında olan mukâbelenin derece bakımından diğerinden daha değerli olduğunu da ilave ederler (Durmuş 2006: 101-102).

Bizdeki durum klasik belagat kitaplarından pek farklı değildir. Mukâbelenin bir diğer adı olan tekâbülün, tıbak türünden olduğunu düşünen Ahmet Hamdi (ö. 1890) “*iki veya daha ziyade uygun manayı getirip sonra bu manalara karşıt manaları aynı düzende söylemekten ibarettir.*” şeklinde tarif ederek mukâbelenin tezâdın bir çeşidi olduğunu açıkça ifade eder. Süleyman Paşa (ö.1892) da *Mebânî'l-İnşâ'*ında mukâbele, tıbak ve tezâdın aynı şey olduğunu söyler. Ahmet Cevdet Paşa, *Belagât-ı Osmâniye'*inde “*Tıbakın bir kısmı da mukâbele denilen sanattır ki mütevafilek*

* Mukabeleyi oluşturan kelimeler arasındaki tezât icab ve selb olarak ikiye ayrılmasına göre de tasnif edilebilir. Ancak bunun tezâdın tasnifi olması ve tasnifleri çoğaltmamak adına ayrıca bir başlık altında verilmesine gerek görülmedi.

manaları îrâd eyledikten sonra sırasıyla mukabillerini zikretmektir.” diyerek belirgin bir şekilde olmasa da arasındaki farka dikkat çeker ama ayrı bir başlık altında verecek kadar farklı olduğunu düşünmez ve mukâbeleyi tıbak ve tezât başlığı altında inceler. Ahmet Cevdet Paşa’nın mukâbeleye verdiği örnek şu beyittir:

*Dilde safâ-yı aşkın dîde gamınla pür nem
Bir evde ayş u şâdî bir evde ye’s ü mâtem*

Mukâbele ile tazat arasındaki farka dikkat çeken bir diğer müellif Mehmed Rif’at’tır (ö.1907). *Mecâmiü’l-Edeb* isimli eserinde, mukâbeleyi mutabakat başlığı altında iki farklı tıbak türü olarak ele alır. “*Mutâbakat, aralarında tezâdd veya diğer bir şekilde karşıtlık olan bir manayı bir fıkra, mısra, beyit veya kıtada toplamaktır. Bu sanat, zıddı ve zıddının gayriyle olduğuna göre mukâbele ve tezâdd adlarıyla aslında iki türdür: Mukâbele, zıddının gayriyle olan tıbâk, tezâd ise zıddıyla olan tıbâktır.* Mehmet Rifat tartışmaya zıtlığın mecâzî veya kinâye yolu ile anlaşılmasına göre ‘tedbîc’ ve ‘tekâbül-i mecâzî’ gibi iki farklı kavram kazandırarak daha ileri bir noktaya götürür.

Recâizâde Mahmud Ekrem (ö.1914). *Ta’lîm-i Edebiyat*’ta tezât ve mukâbele ismini birlikte zikreder ve aralarındaki farka değinmez. Tahirü’l-Mevlevî, birbirine tenasüp yolu ile mütevakıf olana mukâbele, tezât yoluyla olana tezâd denildiğini de ilave eder (1974: 155). Orhan Soysal mukâbele maddesini alır ancak açıklama yapmaz, tekâbül ve tıbak maddelerine göndermede bulunur. Tekâbülü ise “*anlamları tenasüp veya tezâd dolayısıyla uyuşan kelimelerin söylenmesinden sonra o anlamların karşılıklarının sırasıyla söylenmesi sanattır*” (Soysal 2005: 91). şeklinde tarif eder ve Tahirü’l-Mevlevî’nin mukâbele maddesinde verdiği örneği, Soysal tekâbül maddesinde verir.

*Dilde safâ-yı aşkın dîde gamınla pür nem
Bir evde ayş u şâdî bir evde ye’s ü mâtem*

M. A. Yekta Saraç, mukâbeleyi tezâtla ilgili olduğunu düşündüğü için olsa gerek, örneklerden önce bir paragrafta ele alır. “Bir ibârede iki veya daha fazla kelimeyi zikrettikten sonra aynı sırayı koruyarak bunların anlam yönünden mukabili veya zıddı olan kelimeleri zikretmektir.” şeklindeki klasik tarifi yineler. Örnek olarak ise klasik kitaplarda verilen bir ayeti alıntılar (2007: 163).

Edebi sanatlar üzerine mukayeseli bir araştırma yapan Menderes Coşkun, tezât ve tıbakı aynı başlık altında verir. Mukâbeleyi ise sıralı tezât olarak Türkçeleştirir. Sonra Sekkâkî, Tahirü'l-Mevlevî, Süleyman Paşa'nın tariflerini nakletmekle yetinir (2007: 161). Arap belagati üzerine yaptığı çalışmalarıyla bildiğimiz Ali Bulut, klasik metinlerde verilen mukâbele tanımını tekrar eder: "Bir ifâdede birbirine karşıt olmayanları zikrettikten sonra aynı sıraya göre bunların karşıtlarını zikretmektir." (2017: 284)

Tıbak ile arasındaki farkı ise birinin iki kelime arasında iken diğerinin ikişerli gruplar halinde en az dört kelime arasında olmasıdır. Önce iki kelime söylenir, sonra onların zıddı olan iki kelime daha söylenir. Bulut açıklamalarına örnek olarak da Necip Fazıl'ın şu dizelerini verir:

Gitti ölümlü yalan geldi ölümsüz gerçek

Siz hayat süren leşler, sizi kim kim diriltecek

Daha sonra ayetlerden ve hadislerden örnekler vererek bölümü tamamlar.

Mustafa Aydın (2018) kitabında verdiği ilk sanat tıbak, ikincisi ise mukâbele olup birbirinden ayrı bölümlerde vererek mukâbele ile tezâdın farklı olduğunu kabul etmiş olmaktadır.

Belagat kitaplarında verilen örneklerle baktığımızda tezât ile mukâbele arasında iki önemli fark olduğu görülür. İlki, bir ibarede tezât olması için mutlaka birbirine zıt iki kelime olması gerekirken mukâbeledede en az iki kelimedenden oluşan iki ibare olması gerekir. Bu iki takım ibarenin kendi içinde mutlaka tezât olması şartı aranmamaktadır, tenasüp ilişkisi olması da kâfidir. Mukâbele ile tezât arasındaki ikinci fark birinde birbirinin zıttı iki kelime var iken diğerinde iki kelimedenden oluşan iki grup yani en az dört kelimenin olmasıdır.

İki farkı bir örnek üzerinde göstermeye çalışalım.

O peygamber, onlara iyiliği emreder, kötülüğü yasaklar. Onlara temiz şeyleri helal kılar, pis şeyleri de haram kılar (Araf 157).

Örneğe baktığımızda iki cümlede mukâbele olduğu görülür. İlki "iyiliği emretmek-kötülüğü yasaklatmak"tır. İyilik ve emretmek gibi aralarında zıtlık olmayan iki kelime söylendikten sonra yine kendi aralarında zıtlık bulunmayan ama ilk söylenenlerle aralarında zıtlık

bulunan iki kelime, kötülük-yasaklamak gelir. İki grup kelime vardır. Grubu oluşturan kelimeler arasında tezât bulunmamaktadır. İyilik-kötülük, emretmek-yasaklamak arasında tezât olmaktadır. Mukâbele dört kelime arasında gerçekleşmektedir. Ayette ikinci mukâbele temiz şeyler-pis şeyler ile helal-haram arasında olmaktadır. İyilik, emretmek ile kötülük, yasaklamak arasında tezât olmaması ve toplam dört kelimedenden oluşması yönleriyle tezâttan farklı olmaktadır.

Mutabakat ile mukâbele aynı şey midir?

Eliaçık (2015), mutabakatı konu edinen makalesinde kronolojik sıraya göre belagat kitaplarındaki mutabakat tanımlarını listeler. Sekkâkî, Kazvinî ve Taftazanî'nin tanımlarının ardından Surûrî'nin tanımı ile Türkçe kitaplara geçer. Eliaçık, çalışmasında mutabakatın ne olduğunu açıklamaya çalışır. Onu tezât ve tıbak içinde değerlendirir, mahiyetini tartışmaz.

Taftazanî'nin "biri birinin zıddı olan iki karşıt mananın arasını bir cümlede cem etmektir." şeklinde tarif ettiği ve ne olduğu tam olarak anlaşılmayan ve kısmen mukâbeleyi de andıran mutabakata Türkçe belagat kitapları arasında eleştirel yaklaşım tezât ile farkına dikkat çeken ilk kişi Ahmet Hamdi'dir (ö. 1890). Mukâbelenin bir diğer adı olan tekâbülün tıbak türünden olduğunu söyledikten sonra "iki veya daha ziyade uygun manayı getirip sonra bu manalara karşıt manaları aynı düzende söylemekten ibarettir." (1293: 95) şeklinde tarif eder. Bu tanım mukâbele tanımı ile de örtüşmektedir ve Ahmet Hamdi'nin mutabakattan anladığı şeyin mukâbele olduğu görülmektedir.¹

Süleyman Paşa (ö.1892). *Mebâni'l-İnşâ*'da mutâbakatı "İki karşıt manayı gerek hakikî veya itibarî, gerek tezâdd veya îcâb ve selb veyahut bunlara benzer bir karşıtlık olsun, aralarındaki müşâkeleyi de gözeterek bir cümlede toplamaktır." (1289: II/2). şeklinde tarif eder ve buna mukâbele, tıbâk ve tezâdd da denildiğini ilave eder. Süleyman Paşa'nın da üç kavram arasındaki farkın üzerinde durmadığı görülür.

¹ Kaynağı belirtilmeyen tanımlar Eliaçık'ın makalesinden alınmıştır.

Said Paşa (ö.1890)., *Mîzânü'l-Edeb*'de benzer şeyleri söyler, zıt olan kelimelerin türlerine göre farklı olabileceğini söyler ve tedbîc ve tıbak-ı nisbet gibi iki farklı terimi daha ilave eder (1305: 345-347). Onun tercih ettiği isim tıbaktır. Ruscuklu Mehmed Hayri (ö. 1920?), *Belâgat*'tında tıbak başlığı altında tezâd ve mutabakatın aynı şey olduğunu söyler ve herhangi bir tasnifte bulunmaz (1308: 71). Ahmed Cevdet Paşa (ö.1895) *Belâgat-i Osmâniyye*'de, mutabakatı, tıbak başlığı altında açıklar ve mutabakat ile tezâdın aynı olduğunu söyler (1987: 143-144). Bizim için önemli olan husus, Paşa'nın, mukabalenin mutakabat da denilen tıbaktan farkını ortaya koymasıdır: "Tıbâkın bir kısmı da mukâbele sanatı olup biri birine uygun manaları söyledikten sonra sırasıyla bunların karşıtlarını söylemektir." diyerek bu farkın ne olduğunu açıklar.

Muallim Nâcî (ö. 1893). *Istılâhât-ı Edebiyyesi*'nde (2017) konuya hiç değinmez. İbnü'l-Kâmil Mehmed Abdurrahman, *Belâgat-i Osmâniyye*'sinde tıbakı tezâdın farklı bir ismi olarak değerlendirir (1309: 62). Mirdûhîzâde Abdurrahman Süreyya, (ö.1904), *Mîzânü'l-Belâga*'da konuyu biraz daha ayrıntılı açıklar. Tıbak, tezât, mutabakatın aynı şey olduğunu söyledikten sonra "gerek hakîkî gerek itibârî, birbirine karşıt birkaç manayı bir araya getirmektedir" şeklinde tarif eder. Zıtlığı mahiyetine göre *tekâbü'l-i selb ü îcâb*, *tekâbü'l-i tezâdd*, *tekâbü'l-i adem ve meleke*, *tekâbü'l-i tezâyüf* olarak dörde ayırırken tekâbü'lü terim anlamından daha çok sözlük anlamında kullanır (1303: 353-357).

Mehmed Rif'at (ö.1907) *Mecâmiü'l-Edeb*'de mukâbeleği mutabakat başlığı altında iki farklı tıbak türü olarak inceler. "*Mutâbakat, aralarında tezâdd veya diğer bir şekilde karşıtlık olan bir manayı bir fıkra, mısra, beyit veya kıtada toplamaktır. Bu sanat, zıddı ve zıddının gayriyle olduğuna göre mukâbele ve tezâdd adlarıyla aslında iki türdür: Mukâbele, zıddının gayriyle olan tıbâk, tezâdd ise zıddıyla olan tıbâktır.*" (1308: 338-342). Mehmet Rifat, tıbakta, zâhiren zıtlık olmayan ama kinâye, tevriye ve mecâz yollarıyla aralarında tezâd veya şibh-i tezâdd olan tedbîc ve tekâbü'l-i mecâzî adlı iki türü daha olduğunu söyler ki tedbîc, kinâye ve tevriye suretiyle olan karşıtlıktır. Mehmet Rifat tartışmaya yeni bir boyut daha katmaktadır. Zıtlığın mecazi veya kinaye yolu ile anlaşılmasına göre tedbîc ve tekâbü'l-i mecâzî gibi iki farklı tarif ile karşılaşıyoruz.

Recâizâde Mahmud Ekrem'in (ö.1914) *Ta'lîm-i Edebiyat*'taki tarifi klasik belâgat kitaplarından farklıdır: "Tezâdd ve mukâbele: Her ne yolda olursa olsun iki muhâlif fikrin karşılaştırılmasından ibâret olup tıbâk ve mutâbaka da denir. Tezâdd, okuyanların ve dinleyenlerin gözüne çarpacak, fikrini uyandıracak ve kalbine tesir edecek şekilde yapılmalı; açık, parlak, münâsebetli ve tabîî olmalı; zoraki ve birçok düşünce ile bulunmuş görünmemelidir. Beyaz-siyah, nûr-zulmet, subh-şâm gibi karşıt ve zıt birtakım maddeler okunduğunda fikre intibâh vermek şöyle dursun dikkati bile zor çeker. Tezâd ise bir nükteyi, bir hikmeti ve belki bir mev'izeyi içermeli ki ediplerce makbul görülsün. Tezâd ve mukâbele sanatları mecâz-ı tahyîlî envânının en güzellerinden olup aslında pek parlak bir anlatım şekli ise de çok istimali müellifi tekellüfe, itinaya ve bazen münasebetsizliğe düşürür. Binaenaleyh seyrek ve ihtiyatlıca kullanılmalıdır." (1299: 278-282) diyerek fikir ve manada tezât aranması gerektiğine dikkat çeker.

Ahmed Reşîd (ö.1956) *Nazariyyât-ı Edebiyye*'de Recâizâde'yi tekrar eder ve teşbihi bi't-tezâdd diye yeni bir kavram ileri sürer: Teşbîh ile tezâddın özel bir sûrette karışımından oluşmuş bir tasavvur daha vardır ki, iki şey arasında zıt bir münasebet tasvir edilirken onların başka yönlerde benzeştikleri zımnen anlatılmış olur. Zâhiren tezâd gibi görünen bu tasavvur hakikatte bir teşbihtir. Bu sebeple buna teşbîh bi't-tezâdd demek uygun olur ve bunun esası tebliğ-i temâsül olduğundan şayet aralarında tezâd alâkası zikrolunan şeyler esâsen bir vech-i şebehle bağlı değilse söz gülünç olur." (1328: 233-239).

Tahirü'l-Mevlevî (ö.1951), *Edebiyat Lügati*'nde tezâda tıbâk ve mutâbakat da denildiğini söyler ve "birbirine ya tenasüp yahut tezâd dolayısıyla mütevâfık manaların zikrinden sonra sırasıyla o manaların mukabillerini irad etmektir." (1974: 155) şeklinde tarif eder ve ayrıntıya girmez.

Orhan Soysal mukâbele maddesini alır ancak açıklama vermez, tekâbül ve tıbak maddelerine göndermede bulunur. Tekâbül ise "anlamları tenasüp veya tezâd dolayısıyla uyuşan kelimelerin söylenmesinden sonra o anlamların karşılıklarının sırasıyla söylenmesi sanatıdır" (Soysal 2005: 91). şeklinde tarif eder. Mutabakatı ise tezâdın bir

diğer ismi olarak zikreder. Ancak karşılığında zıtlık aranması gerektiği üzerinde pek durmaz.

Soysal, tıbak ve mutabakatın tezâttan farklı olduğunu düşünmektedir. Ona göre tıbak yahut mutabakat “aralarında tezât ve tekabül bulunan kelimeleri bir mısra veya beyitte bir araya getirme sanatıdır” (2005: 111-112). diyerek Tahirü’l-Mevlevî’nin tanımını tekrarlar ve onun tıbak maddesinde verdiği örneği kaynak göstermeksizin alır.

Edebi sanatlar hakkında en kapsamlı çalışmayı yapan M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat* isimli kitabında tezâda mutabakat, tıbâk, tatbik ve mütezâd isimlerinin de verildiğini söylemekle yetinir (2007: 163).

Eliaçık’ın makalesinde mutabakata dair verdiği tanımlara göz atıldığında mutabakat ile tezâdın farklı olduğunu söyleyen ilk kişinin Ahmet Hamdi olduğu görülür. Ahmet Hamdi’nin mutabakat ile kastettiği mukâbeledir. Ancak ardından gelenler bu görüşe pek katılmamışlardır. Mirdühîzâde’nin tanımı karışık olmakla birlikte mukâbeleyi andıran görüşler bulunmakta mukâbele ismi zikredilmemektedir. Recâîzade’nin “tezâd ve mukâbeleye tıbak ve mutabaka denilir” ifadesinden mukâbele ve mutabakanın aynı şey olduğunu görüyoruz. Ayrıca “tezât ve mukâbele sanatları” şeklinde bir ifade kullanması onun mukâbele ile tezâdın aynı şey olmadığını göstermektedir. Tâhirü’l-Mevlevî ise tezâd ve mutabakatın aynı şey olduğunu düşünür. Yekta Saraç da mutabakanın tezâdın isimlerinden olduğunu söylemekle yetinir.

Başlangıçta mutabakat ile tezât arasında bir fark görülmezken 19. asrın son yarısından sonra yazılan kitaplarda tezâttan farklı olduğu ve mutabakat ile mukâbelenin aynı şey olduğunu kısık sesle de olsa dile getiren görüşler ileri sürülmüş ve farkların neler olduğu açıklanmaya çalışılmıştır. Ancak 20. yüzyılda yazılan edebi sanatlardan bahis kitaplarda mutabakatın tezâdın diğer adı olduğu söylenmekle yetinilmiş, mukâbele ile ilişkisi üzerinde durulmamıştır. Ahmet Hamdi ile Recâîzade’nin görüşleri devam etseydi bugün mutabakat ile mukâbeleyi tezât ve tıbaktan farklı başlık altında değerlendiriliyor olabilirdik.

Mukâbelenin irtibatlı olduğu sanatlar

Örneklere bakıldığında mukâbelenin birtakım sanatlarla ilişkili olduğu görülür. Anlam bakımından tezât, îhâm-ı tezât, tenasüp ve îhâm-ı tenâsüp, mecaz, şekil bakımından leffüneşr, tarsi, akis ile arasında benzerlik olduğu fark edilir. Bunları sırasıyla inceleyelim.

Tezât

Mukâbelenin en yakın olduğu söz sanatıdır. Aralarında anlam bakımından zıtlık bulunan kelimelerin bir ibarede toplanmasıdır. Kastedilen karşıtlık olumluluk-olumsuzluk (bilmek-bilmemek), zıtlık (siyah-beyaz), nisbet (baba-oğul) gibi birbirleri arasında ilgi olan kelimelerde aranır (Saraç 2007: 163). Bir ibarede mukâbele olmasının temel iki şartından biri, birbirine karşılık gelen kelime gruplarının en azından biri arasında zıtlık olmasıdır.

Arif kim ola müdbir ü nâdân ola mukbil

İkbâline yuf âlemin idbârına hem yuf (Rûhî-yi Bağdâdî)

Arif ile nâdân ve müdbir ile mukbil arasında zıtlık tek başına tezâta güzel örnektir. İçinde tezât olmayan mukâbele yoktur. Bu açıdan değerlendirildiğinde tezât, mukâbelenin ilk şartıdır.

Şu örnekte ise kelimeler birer birer karşılaştırıldığında mukâbele, kelime grupları bütün olarak karşılaştırıldığında ise tezât olmakta, böylece tezât ve mukâbelenin birlikte kullanılmasına güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Herkes bilir, hiç kimse bilmese de

Kaybetmek alışkanlıktır ama yine de (İbrahim Tenekeci)

Herkes-hiç kimse ve bilir-bilmez arasında mukâbele varken herkes bilip kimsenin bilmemesindeki karşıtlık söze ayrı bir güzellik katmaktadır.

Îhâm-ı tezât

Bir grup belâgat âlimi mukâbeleyi îhâm-ı tezâda dahil ederler (Aydın 2018: 35). Îhâm-ı tezât iki anlamı bulunan bir kelimenin kastedilmeyen anlamı ile başka bir kelime arasında bulunan karşıtlık (Saraç 2007: 164)

şeklinde tarif edilir. Kanaatimizce mukâbelenin en bedii îham yoluyla yapılan tezâtlar olanıdır.

Kanaat evi harap, ihtiras evi saray;

Çalıp çırpıp yığınlar şeytanına yaşıyor (Bahaaddin Karakoç)

Kanaat ile ihtiras arasında zıtlık varken harap ile saray arasında doğrudan bir zıtlık yoktur. Zıtlık sarayın sözlük anlamında değil, ‘saray gibi rahat’ benzetmesi ile söylenmek istenen bayındır ve şatafatlı anlamı kastedilmekte, dolayısı ile burada zıtlık îham yolu ile sağlanmaktadır.

Hoca Nasrettin gibi ağlayan

Bayburtlu Zihni gibi gülerdir (Nazım Hikmet)

Nasrettin Hoca gülmenin, Bayburtlu Zihni ise ağlayıp inleyen âşıkların temsilcisidir. Dolayısıyla burada da îhâm yoluyla zıtlık söz konusudur.

Tenâsüp

Tenâsüp, aralarında anlam bakımında –tezâdın dışında- bir ilişki bulunan iki veya daha fazla kelimeyi bir ibarede toplamaktır. Mürât-ı nazîr, tevfi̋k, telfîk ve mütenasib gibi adlandırmalar da bu sanat için kullanılmaktadır (Saraç 2007: 160). Mukâbelenin kelime grupları arasında tezât olarak tanımlandığına yukarıda dikkat çekmiştik. Grubu oluşturan kelimeler arasında ilişki her zaman tezât olmamakta, bazen de tenasüp olmaktadır. Karşılık gelen kelime gruplarından birinin tenasüp olması ise mukâbelede bir eksiklik oluşturmakta ve bu şekilde yapılan mukâbelelere eksik mukâbele adı verilmektedir.

Gökyüzünün başka rengi de varmış!

Geç fark ettim taşın sert olduğunu.

Su insanı boğar, ateş yakarmış!

Her doğan günün bir dert olduğunu,

İnsan bu yaşa gelince anlarmış (Cahit Sıtkı Tarancı)

Su ile ateş arasında zıtlık varken yakmak ve boğmak arasında bir zıtlık bulunmamakta, aralarında ölüm nedeni olmak bakımından bir münasebet bulunmaktadır. Dolayısıyla burada eksik mukâbele bulunmaktadır.

Leffüneşr

Leffüneşr, birden fazla söz söyledikten sonra, bunlarla aralarında, zıtlık dışında bir ilgi bulunan aynı sayıda sözü, aradaki ilgiyi açıkça belirtmeksizin söyleme sanatıdır (Güleç 2020). Mukâbele, kelimelerin birbiri ile karşılık gelmesi ile leffüneşre çok benzemekte, karşılık gelen kelimelerin birbirinin zıttı olması ile leffüneşrden ayrılmaktadır.

Ağyar ne bilsin benim ahoâlimi Avnî

Râz-ı dil-i mahzûnumu ahbâb da bilmez (Yenişehirli Avnî)

Ağyâr ne bilsin-ahbâb da bilmez ile *ahvâl ve râz-ı dil-i mahzûn* arasında gayr-ı mürettep leffüneşr vardır. Ayrıca ilk mısradaki *ağyâr ne bilsin* ile ikinci mısradaki *ahbâb da bilmez* arasında âğyâr-ahbâb ve bilir-bilmez arasındaki karşıtlıktan dolayı mukâbele bulunmaktadır.

Yaşam sensin sen, başka ölüm bilmem

Sen varlığı cennet, yokluğu cehennem (Ümit Yaşar Oğuzcan)

İki beyit arasında yaşam-varlığı cennet olmak ve ölüm-yokluğu cehennem arasında leffüneşr varken ikinci dizede varlık-yokluk ve cennet-cehennem arasında mukâbele olmaktadır. Şairler mukâbeleyi daha belirgin kılmak için zaman zaman leffüneşrin sağladığı ahenkten yararlanarak söyleyişi güzelleştirmektedir.

Kısa bir gün varsa ve de uzun bir gece

Bittikten sonra başlamadan öncedir (Özdemir Asaf)

İki dize arasında leffüneşr var iken (kısa bir gün/bittikten sonra, uzun bir gece/başlamadan önce) ikinci dizede bitmek-başlamak ve sonra-önce arasında mukâbele bulunmaktadır.

Tarsî'

Sürûrî, tarsî'i "beyit ve nesirde kelimelerin bir sonraki mısra veya terkipte kafiyeli olması" (Güleç 2013: 25) şeklinde tanımlamaktadır. Mukâbelenin aranması esnasında dikkat edilmesi gereken sanatlardan biri de tarsî'dir. Kelimelerin birbiri ile simetrik gelmesi olan tarsî' şu beyitte mukâbeleyi daha da güzelleştirmektedir.

Gâh çıkarım gökyüzüne seyrederim âlemi

Gâh inerim yeryüzüne seyreder âlem beni (Nesimî)

Çıkmak-inmek, gökyüzü-yeryüzü ve seyrederim alemleri-seyrederim alem beni kelimeleri arasında tezâat olduğu için üçlü mukâbelenin güzel bir örneği olan beyitte aynı zamanda tarsi bulunmakta, mukâbele tarsi içinde adeta kutusu içindeki mücevher gibi durmaktadır.

Mecâz

Mecâz, “bir kelimenin gerçek (=temel) anlam› dışında başka bir anlamda kullanılmasıdır.” (Saraç 2017). Mukâbelenin en bedi’lerinde görülür. Zıtlığın ilk başta fark edilmeyip düşündükçe anlaşılan mukâbeledir.

*Ârif isen bir gül yeter kokmağa,
Câhil isen gir bahçeye yıkmağa (Lâ-edri)*

Burada ârif-câhil açık iken bir gül yeter-bahçedeki tüm güller yetmez arasında da mukâbele vardır ancak kelimelerin anlamlarından anlaşılmaktadır. Arif olan bahçeye girdiğinde bir gül alır ve onunla yetinir. Cahil olan ise bahçeye girer ve tüm gülleri koparır ve bahçeyi bozar, denilmek istenmektedir.

*Lideri düşünür, Hayri düşünmez,
Hayri liderinden ayrı düşünmez (Abdürrahim Karakoç)*

Burada lider ile Hayri arasında mecaz yoluyla bir karşıtlık söz konusudur. “Lider” ibaresinden Hayri’nin bir grupta olduğu ve grubun lideri ile aralarında nispet ilişkisi bulunduğu anlaşılır. Tezâat burada nispet yoluyla gerçekleşmekte, bir bütünün parçası olan, varlığı bir diğerine bağlı olan zıtlık söz konusu olmaktadır. Lider ile Hayri arasında ilişki ancak Hayri’nin lideri olan bir gruba girdiğinde söz konusu olmaktadır.

*Yâ gezen bir ölü, yâhûd gömülen bir diriyim;
Mumyadır, canlı da cansız da bu kabristanda (Faruk Nafiz Çamlıbel)*

Yukarıdaki örnekte ise gezen ve gömülen kelimeleri arasında mecaz yoluyla bir karşıtlık vardır. Gömülen derken ölü kastedilmektedir. Ölü’nün zıttı ise diridir. Gezmek ise dirilere has bir özelliktir. Dolayısıyla diriye has bir özellik zikredilip diri anlaşılmaktadır.

Şarkta matem vardı, garpta düşünler (Kemalettin Kamu)

Aynı şekilde matem ve düğün arasında da benzer bir durum söz konusudur. Matem ile cenaze anlaşılmakta ve düğün ile karşıtlık oluşturmaktadır. Veya düğünden eğlence anlaşıldığında eğlence-mâtem arasında karşıtlık olmaktadır.

Cem

İki veya daha fazla manayı bir hükümde toplamaya cem denir. Cem yapıldıktan sonra ikisinin ayrı şeyler olduğunu belirtmeye cem maa't-tefrîk denir (Saraç 2007: 173-176). Aşağıdaki beyitte mukâbele yolu ile cem maa't-tefrîk yapılmıştır.

*Zâhidin fikrinde cennet âşıkın dîdâr-ı yâr
Her kişinin lâ cerem başında bir sevdâsı var* (La'î)

Herkesin başında bir sevdası var, denilerek sevda olmaklık cem edilmiş, birbirinin karşıtı olan iki tipte, zahit ve âşıkta bulunan sevdanın ne olduğu söylenerek farkı ortaya konulmuştur. Zahit-âşık ve cennet-sevgili arasında mukâbele olmaktadır. Cennet ve sevgili tercih edilme noktasında birbirinin karşıtı olmakta, sadece ikisinden biri alınabilmektedir. Beytin açıklaması bu çalışmanın konusu olmadığı için karşıtlığın olduğu söylenmekle yetinilecektir.

*Zengin cenazesıyla birdi fakir düğünü;
Göynüm ne ondan keder ne bundan tat aldı;* (Faruk Nafiz Çamlıbel)

Beyitte zengin-fakir ve cenaze-düğün arasında mukâbele vardır. Şair zengin cenazesi ile fakir düğününü gönlünde uyandırdığı duygular bakımından bir olduğunu söyleyerek cem etmiştir.

Akis

Bir mısra veya cümlelerin yahut cümle içinde bir ibarenin sonunu başa, başını sona alarak anlamlı yeni bir ibare veya tamlama meydana getirmektir (Saraç 2007: 267).Örneği pek sık görülmemekle birlikte tesadüf edilmektedir.

Gittikçe geliyorum, geldikçe gidiyorum (Özdemir Asaf)

Yukarıdaki örnekte iki öncül vardır. İlk öncül "gittikçe geliyorum", ikincisi "geldikçe gidiyorum". Öncüllerin hem kendi içinde hem de

aralarında tezât olması etkiyi daha da artırmakta, dolayısıyla şiiri güzelleştirmektedir.

Zevki kederde mihneti râhatta görmüşüz

Ayinedir biri birine subh u şâmımız (Şeyh Gâlib)

Beyitteki iki öncül zevki kederde görmek ve mihneti rahatta görmektir. İlk öncülü oluşturan zevk ve keder ile ikinci öncülü oluşturan mihnet ve rahat kelimeleri arasında tezât olduğu gibi zevk ile mihnet, keder ile rahat arasında da manen zıtlık vardır.

“Gidip de gelmemek var, dönüp de görmemek var”

Diye ağladığım gün gözümde yandı anne! (Ömer Bedreddin Uşaklı)

İlk dizedeki ilk öncülde, iki kelime arasında tezât lafzen ve manen iken ikinci öncülde dönüp-görmemek arasında manen tezât olduğu düşünülebilir.

Sonuç

Şu ana kadar söylenilenleri maddeler halinde özetleyecek olursak;

1. Mukâbele ile tezât aynı şey değildir. Mukâbele veya tekâbülde en az iki grup kelime olmalıdır.
2. Mutabakat ile mukâbele arasında benzerlik olmakla birlikte mutabakat zaman içinde pek telaffuz edilmemiş, mutabakat terim olarak gelişip yerleşmemiş, tezât içinde kaybolmuştur.
3. Mukâbele, gruplar arasındaki ilişkinin türüne göre tam ve eksik mukâbele olarak ikiye ayrılır.
4. Mukâbeleyle oluşturan kelimelerin sıralanışına göre de mürettep ve gayr-ı mürettep olarak tasnif edilmektedir.
5. Zıtlık lafzen olabildiği gibi manen de olabilir.
6. Değer bakımından kendi arasında ve aralarında mukâbele olan grupların her biriyle tezât olan en üstünüdür. Manen zıtlık olanlar da lafzen zıtlık olanlara göre daha değerlidir.
7. Mukâbele ile tezât, tenasüp, leffüneşr, tarsi, mecaz, cem, akis ve îhâm sanatları arasında ilişki vardır ve her mukâbeledede bunlardan biri mutlaka bulunur.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa (1987), *Belâgat-i Osmâniyye*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.
- Ahmed Hamdî (1293), *Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Ahmed Reşid (1328), *Nazariyyât-ı Edebiyye*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekâsı.
- Albayrak, Erdoğan (2010), *Arap Dili ve Belâğatinde Mukâbele San'atı ve Kur'ân-ı Kerîm'den Örnekler*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Alvan, Türkan (2005), *Emrî Divânı'nın Nazım Bilgisi ve Belâgat Yönünden İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydın, Mustafa (2018), *Arap Dili ve Belâğatinde Bedî İlmi ve Sanatları*, İstanbul: İşaret Yayınları.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Sa'îd Abdullah b. Ömer b. Muhammed eş-Şîrâzî (1996), *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl, ve Me'ahu Hâşiyetu'l-Kâzerûnî*, I-V, nşr. eş-Şeyh 'Abdülkadir 'İrfan el-'Aşşâ Hassûne, Beyrût: Dâru'l-Fikr.
- Bulut, Ali (2017), *Belâgat: Meânî-Beyân-Bedî*. İstanbul : M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- Coşkun, Menderes (2007), *Sözün Büyüsü Edebi Sanatlar (Edebi Sanatlar Üzerine Mukayeseli Bir Çalışma)*, İstanbul: Dergah Yayınları.
- Durmuş, İsmail (2006), "Mukabele" *TDV İslam Ansiklopedisi*, 31, 101-102.
- Eliaçık, Muhittin (2015), "Belâgat Kitaplarında Mutabakat (Tezât) Sanatı = The Art of Contrast in Rhetoric Books", *International Journal of Language Academy*, III./3. s. 37-49.
- Güleç, İsmail (1997), *Bahrü'l-Maârif'te Geçen Edebi Terimler*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Güleç, İsmail (2013), *Kasîde-i Masnua yahut Surûrî'nin Şehzâde Mustafa Medhiyesi*, İstanbul: Kitabevi.
- Güleç, İsmail (2020), "Leff ü Neşrin Tanımı ve Tasnifine Dair Birkaç Not", *Karabük Türkoloji Dergisi*, 2, 10-19.
- Gür, Süleyman (2014), *Kâzî Beyzâvî Tefsîrinde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

- İbnü'l-Kâmil Mehmed Abdurrahman (1309), *Belâgat-i Osmâniyye*. İstanbul: Kaspar Matbaası.
- Kaçar, Mücahit (2011), "Türkçe Te'lif Edilmiş Bir Belagat Kitabı: Şerifi'nin Hadîkatü'l-Fünûn İsimli Eseri= A Book about Eloquence Written in Turkish: The Book of Sherifi, Hadikatü'l-Fünun", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası*, 21, 211-237.
- Karaman, Hayreddin vd. (2003), *Kur'an Yolu: Türkçe Meal ve Tefsir*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kazvîni, el-Hatîb Celâluddîn Muhammed b. 'Abdirrahmân, (2003). *el-Îzâh fi 'Ulûmi'l-Belâğa, el-Meânî el-Beyân el-Bedî'*, nşr. İbrâhîm Şemsüddîn, Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mehmed Rif'at (1308), *Mecâmiü'l-Edeb: Usul-i Fesahat; İlm-i Maani; İlm-i Beyan; İlm-i Bedî'* İstanbul: Kaspar Matbaası.
- Mirduhizade Abdurrahman Süreyya (1303), *Mîzânü'l-Belâğa*, İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası.
- Muallim Naci (2017), *İstîlâhât-ı Edebiyye*. Haz. M. A. Yekta Saraç: Ankara: TDK.
- Mütercim Âsım Efendi (1305), *el-Okyânûsü'l-Basît fî-Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, İstanbul.
- Recâizâde Mahmud Ekrem (1299), *Ta'lîm-i Edebiyyât*. İstanbul: Mihran Matbaası.
- Ruscuklu Mehmed Hayri (1308), *Belâgat*, İzmir: Aydın Vilayet Matbaası.
- Sa'düddîn Teftâzânî, (1317), *el-Muhtasarü'l-Meânî*, İstanbul: İstanbul: Şirket-i Sahafiye-i Osmaniye.
- Said Paşa (1305), *Mîzânü'l-Edeb*, İstanbul: A. Maviyan Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
- Saraç, Mehmet Ali Yekta (2004), "Edebî Sanat Terimlerinin Türkçe Karşılıkları Üzerine". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi [İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi] [TDED]*, 32, 131-147.
- Saraç, Mehmet Ali Yekta (2004), "Edebî Sanat Terimlerinin Türkçe Karşılıkları Üzerine" *TDED*, 32, 131-147.
- Saraç, Mehmet Ali Yekta (2004), "Osmanlı Döneminde Belâgat Çalışmaları", *Journal of Turkish Studies, Harvard University*, 27, 311-344.

Sekkâkî Ebû Ya'kûb b. Ebî Bekr Muhammed b. Ali, (1987), *Miftâhu'l-Ulûm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Soysal, Orhan (2005), *Edebi Sanatlar ve Tanınması*, İstanbul: MEB Yayınları.

Süleyman Paşa (1289), *Mebâni'l-İnşâ I-II*, İstanbul: Mekteb-i Fünûn-ı Harbiyye-i Hazret-i Şâhâne Matbaası.

Tahirü'l-Mevlevî (1974), *Edebiyat Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

